

Rozdział IV

OPERACJONALIZACJA ZMIENNYCH

W rozdziale tym przedstawiamy informacje dotyczące konstrukcji narzędzi pomiaru zjawisk będących przedmiotem badania. Rozpoczynamy od wyjaśnienia pojęć, które są używane w opisie decyzji badawczych prowadzących do zastosowania konkretnych rozwiązań dotyczących sformułowania pytań i budowy kwestionariuszy przedstawionych w rozdziale III. Następnie omówimy sposób operacjonalizacji cech społeczno-demograficznych, zwanych także "metryczkowymi". Kolejną pozycją to opis zmiennych dotyczących warunków bytu. Potem następują uwagi o zmiennych retrospektywnych, a także o zmiennych, które dotyczą nie samego respondenta, ale bliskich respondentowi osób, o których udzielał on informacji. Osobną kategorię stanowią zmienne, których treść zdaje sprawę z doświadczeń i wiedzy respondenta o dobrze znanej mu rzeczywistości – miejscu pracy, czy instytucjach, z którymi miał on kontakt. Rozdział kończy omówienie zasad pomiaru zmiennych psychologicznych odnoszących się do opinii, postaw, czy rysów osobowości społecznej.

Odwołując się do konkretnych pytań kwestionariuszy identyfikujemy je poprzez numery w kolejnych badaniach: I - "Struktura społeczna I",

II - "Struktura społeczna II", L - "Struktura społeczna, Łódź 1988", P - kontrolne badania pocztowe. Aby uniknąć nieporozumień, w pierwszych badaniach oznaczamy również – tam gdzie to istotne – wersje kwestionariuszy: I.W i I.T. Pytania z kwestionariuszy badań L i P powołujemy tylko wtedy, gdy istotnie różnią się one od pytań z kwestionariuszy badań I i II.

KRYTERIA WYBORU NARZĘDZI POMIARU

W naszych badaniach podstawowy typ jednostek analizy stanowią osoby, z którymi przeprowadzano wywiady kwestionariuszowe. Te jednostki analizy odznaczają się pewnymi cechami – lub inaczej: są opisane za pomocą zmiennych. Cechą – lub zmienną – nazywamy każdą własność przysługującą w zróżnicowany sposób jednostkom analizy. Przyjmujemy, że cechy są uwikłane w kontekst zjawisk i procesów, których dotyczą. Operację umiejscowienia cechy w określonym kontekście będziemy nazywać jej wyróżnieniem.

Przez *miar* cechy – zmiennej – rozumiemy ciąg czynności badawczych prowadzących do przypisania poszczególnym osobom symboli zależnie od wartości, jaką ta cecha – zmienna – przybiera w przypadku konkretnych osób. W procedurze pomiaru można wyróżnić cztery zasadnicze etapy: (1) *wyróżnienie* cechy – zmiennej – i określenie zakresu jej zmienności; (2) *uzyskanie informacji* stanowiących podstawę zakwalifikowania poszczególnych osób do jednej kategorii cechy – zmiennej; (3) *kodowanie*, a więc zaliczenie poszczególnych osób do przyjętych kategorii cechy – zmiennej; (4) *skalowanie*, czyli przypisanie liczb poszczególnym kategoriom cechy – zmiennej – w taki sposób, aby odwzorowywały rzeczywiste relacje, jakie zachodzą między wartościami cechy – zmiennej. W rozdziale

tym skupimy uwagę na dwóch pierwszych etapach.

Immanentną własnością wszelkich procedur pomiaru jest istnienie błędu pomiaru. Zgodnie z klasyczną teorią pomiaru, przez *błąd pomiaru* rozumiemy sytuację, w której symbol przypisany jednostce analizy podczas kodowania nie odpowiada empirycznej kategorii, a więc rzeczywistej wartości cechy - zmiennej - jaka jest właściwa danej osobie. W rozdziale tym zajmiemy się głównie tymi źródłami błędów pomiaru, które mogą wynikać z zastosowanych procedur zbierania informacji.

CECHY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE

Do podstawowych cech społeczno-demograficznych zaliczamy: płeć i wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie i zawód. Są to cechy osób uwzględniane w większości badań socjologicznych, posiadające obszerną literaturę dotyczącą ich pomiaru. Z tego względu, decydując się na określone procedury pomiarowe mogliśmy skorzystać ze zgromadzonej wiedzy na temat własności różnych rozwiązań.

PŁEĆ I WIEK

W planowanych analizach *pleć* będzie traktowana przede wszystkim jako czynnik współwyznaczający natężenie wielu zmiennych psychologicznych, w tym opinii i postaw. Choć w tym kontekście płeć mogłaby być mierzona jako stopień wypełniania roli "mężczyzny" i "kobiety", przyjmujemy tu podział formalny, pokrywający się z płcią biologiczną. Płeć jako zmienna dychotomiczna będzie też używana jako kryterium segmentacji rynku pracy.

Podstawą informacji o płci jest zapis dokonany przez ankietera w odpowiednim miejscu kwestionariusza, a dotyczący tego, czy rozmawiał z mężczyzną, czy z kobietą. Zakładamy, iż ustalenie to nie zawiera błędów, a jedyne błędy, jakie mogą powstać – ale, które mogą być kontrolowane poprzez dodatkowe informacje – wynikają z niewłaściwego przenoszenia odpowiedniego symbolu na formularz kodowy, a później na maszynowy nośnik danych. Jak wiadomo, błędy takie są sporadyczne i przypadkowe.

W naszych badaniach *wiek respondenta* stanowi kontekst wielu spośród zjawisk będących przedmiotem obserwacji. W części analiz może on być traktowany jako definicyjny wskaźnik fazy życia respondenta i w tym sensie występuje w postaci liczby ukończonych lat, a więc jako zmienna ilościowa. W części analiz wiek może być użyty jako zmienna jakościowa, odzwierciedlająca konkretny okres historyczny, w którym system społeczno-gospodarczy miał określone cechy. Na przykład, gdy interesują nas kariery edukacyjne, zmienna wieku może służyć do wyróżnienia kohort, których dotyczyły określone zmiany systemu szkolnego. W przypadku karier zawodowych ważniejsze jest wyróżnienie kohort, które wchodziły na rynek pracy w innej sytuacji bilansu siły roboczej. Tego rodzaju przykłady można mnożyć.

Mimo konieczności wyróżniania wieku respondenta w różny sposób, zdecydowaliśmy się zbierać informacje o wartościach tej cechy za pomocą jednolitego narzędzia badawczego. Narzędziem tym jest pytanie o rok urodzenia respondenta (I-55 i II-146). Jak wiadomo, ta forma pytania prowadzi do powstania mniejszej liczby błędów niż forma, w wyniku której respondent ma określić liczbę ukończonych lat (Reszke, 1974; Daniłowicz i Sztabiński, 1977). Dla pytania zastosowanego w naszej

formie wartość współczynnika trafności jest bardzo wysoka – na przykład w badaniach Daniłowicza i Sztabińskiego (1986) wynosi ona 0,996. Taki poziom błędów pomiaru nie ma wpływu na wyniki analizy korelacji i regresji.

MIEJSCE ZAMIESZKANIA

Przyjęliśmy, że w przypadku miejsca zamieszkania wystarczy uwzględnić *lokalizację przestrzenną* (opartą na podziale wojewódzkim) oraz *stopień zurbanizowania* wyrażony ilościowo (ze względu na wielkość miejscowości) i jakościowo (w podziale na miasto i wieś). Informacje na ten temat nie były uzyskiwane od respondenta, a pochodzą z charakterystyk próby. Sposób doboru i realizacji próby zapewnia, że zapis ten jest zgodny ze stanem faktycznym. Można więc założyć, iż błędy pomiaru wystąpią sporadycznie lub nie wystąpią w ogóle.

WYKSZTAŁCENIE

W realizowanym projekcie badawczym wykształcenie występuje w wielu kontekstach, z których dwa są szczególnie ważne: (1) socjalizacyjny oraz (2) alokacyjno-dystrybucyjny. Mówiąc o pierwszym z tych kontekstów chcemy zwrócić uwagę, że wiele postaw i zachowań jednostki kształtowanych jest w trakcie jej kariery edukacyjnej, zaś mówiąc o drugim – że miejsce zajmowane w organizacji pracy i systemie podziału dóbr jest uzależnione od formalnych kwalifikacji. Uwzględniając te konteksty dążyliśmy do opracowania takiego narzędzia badawczego, które pozwoliłoby na ujęcie różnych aspektów wykształcenia – gradacyjnych (np. szczebel, czy liczba ukończonych lat nauki) i niegradacyjnych (np. kierunek, czy tryb uzyskania).

Analizy zalecanych przez metodologów procedur uzyskiwania informacji o wykształceniu w wywiadach kwestionariuszowych dowodzą, iż pomiar wykształcenia jest trudny i zwykle zawiera wysoki poziom błędów. Daniłowicz i Sztabiński (1986: 101-106) stwierdzili, że 27,6% respondentów podawało inną kategorię wykształcenia niż wynikało to z materiałów urzędowych; odpowiada to współczynnikiowi trafności pomiaru równemu 0,838. Takie niekorzystne rezultaty otrzymano także w innych analizach, prowadzonych zarówno w Polsce (np. Sztudynger-Kaliszewicz, 1966), jak i za granicą (Sawiński, 1986: 197-194). Ten stan rzeczy skłaniał nas do poszukiwania narzędzi pomiaru pozwalających przynajmniej częściowo ograniczyć rozmiary błędów.

Zastosowane przez nas narzędzie (od I-56 do I-61 i od II-133 do II-144A) zostało oparte na propozycji Sawińskiego (1986). Istota tej propozycji polega na zbieraniu informacji – za pomocą pytań otwartych – o kolejnych szkołach, w których kształcił się badany. Uzyskany podczas wywiadu zapis jest następnie kodowany według klucza uwzględniającego zasady organizacji systemu szkolnego w Polsce w różnych okresach czasu. Przypisywane symbole pozwalają przy tym na rekonstrukcję różnych zasad wyróżniania wykształcenia jako cechy badanych, a także na skalowanie poziomów wykształcenia.

ZAWÓD

Zawód stanowi jedną z podstawowych zmiennych dla całości analiz przewidzianych w naszym projekcie badawczym. Zmienną tę wyróżniamy poprzez kontekst szeroko rozumianej *sytuacji pracy*, obejmującej takie elementy, jak: (1) charakter pracy określony w wymiarze "praca umysłowa – praca fizyczna"; (2) rodzaj wytwarzanych dóbr i świadczonych usług; (3)

stanowisko w formalnej organizacji pracy; (4) złożoność wykonywanych zadań w kontaktach z przedmiotami, ludźmi i symbolami; (5) zasób wiedzy i kwalifikacji potrzebnych do wykonywania czynności roboczych; (6) stosunek do środków produkcji; (7) miejsce zakładu pracy w podmiotowej strukturze gospodarki. Uzyskaniu od respondentów niezbędnych informacji służą rozbudowane bloki pytań: I-01 do I-10, I-81, oraz II-01 do II-04, II-07 do II-09, II-151. Na podstawie tych informacji zawód może być kodowany według *Spółecznej Klasyfikacji Zawodów* (Pohoski, Słomczyński, 1978). Decyzje wyboru symboli z tej klasyfikacji zostaną zeryfikowane przez doświadczonych badaczy.

Zastosowana procedura pomiaru zawodu była wcześniej wielokrotnie sprawdzana w różnych badaniach i jest oparta na zalecanych w tym zakresie standardach (Pohoski, Słomczyński i Milczarek, 1974; Daniłowicz i Sztabiński, 1977). Do zalet zastosowanego rozwiązania należy zaliczyć także to, że do *Spółecznej Klasyfikacji Zawodów* opracowano szereg skal – w tym wymogów kwalifikacyjnych (Słomczyński, 1983), złożoności pracy i statusu społeczno-ekonomicznego (Słomczyński i Kacprowicz, 1979). Istnieją też różne propozycje agregowania kategorii szczegółowego podziału w szersze grupy społeczno-zawodowe (np. Domański, 1985; Sawiński i Domański, 1988; Pohoski, 1983).

Wiedza na temat błędów pomiaru zawodu jest niewielka. W badaniach przeprowadzonych przez Daniłowicza i Sztabińskiego (1986) błędne zaklasyfikowanie do szczegółowej kategorii *Spółecznej Klasyfikacji Zawodów* wystąpiło w 20% przypadków, co należy uznać za wielkość znaczną. Jednakże, w większości przypadków błędy dotyczą kategorii podobnych pod względem treści pracy i jej innych charakterystyk. W konsekwencji,

gdy badacz stosuje skale zawodów, to ma do czynienia przeważnie z błędami względnie małymi. Trzeba też podkreślić, iż przy agregacji wąskich kategorii zawodowych w szersze grupy społeczno-zawodowe liczba błędów znacznie spada. Tak na przykład, Daniłowicz i Sztabiński podają, że dla 10 szerokich grup społeczno-zawodowych – uwzględnionych w Spółecznej Klasyfikacji Zawodów – liczba błędów wyniosła już tylko 6,5%. Nie można jednak wykluczyć, że błędy kumulują się w pewnych obszarach zróżnicowania zawodowego, co przede wszystkim wynika z trudności rozróżnień wśród z pozoru podobnych ról urzędniczych, a także – rozróżnień między robotnikami wykwalifikowanymi i niewykwalifikowanymi.

MATERIALNE WARUNKI BYTU

Materiałne warunki bytu należą do podstawowych cech zarówno określających sytuację życiową jednostki, jak i współwyznaczających ocenę, nastawienia i działania. W naszym badaniu warunki bytu są zatem zmienną stanowiącą przedmiot wyjaśniania, a równocześnie – zmienną wyjaśniającą. Wielowymiarowość tej zmiennej sprawia, że przy jej operacjonalizacji szczególnie istotne jest określenie zakresu badanych zjawisk i ich cech.

Przewidując kierunki przyszłych analiz założyliśmy, że zbierane informacje będą służyły dwóm celom: (1) szczegółowemu opisowi elementów sytuacji materialnej różnych kategorii badanych, oraz (2) globalnej charakterystyce położenia materialnego jednostek poprzez zbiorcze indeksy. W obu tych przypadkach wachlarz wskaźników powinien być szeroki, gdyż cząstkowe cechy warunków bytu nie są ze sobą mocno powiązane. Z

dotychczasowych badań wiadomo, że zarówno zarobki, jak i dochód na osobę są słabo skorelowane z sytuacją mieszkaniową, czy z wyposażeniem gospodarstwa domowego w dobra trwałego użytku (Beskid i Kolosi, 1984; Luszniewicz, 1972; Rutkowski, 1986).

W naszym badaniu uwzględniliśmy zmienne określające:

- (1) indywidualne dochody respondenta - por. I-19, II-21;
- (2) łączny dochód w gospodarstwie domowym - por. I-72, I-73, I-87, od II-102 do II-105, II-R08, P-22;
- (3) posiadane zasoby - przedmioty trwałego użytku, meble i nieruchomości - por. I-79, od II-115 do II-120, II-123, P-28;
- (4) warunki mieszkaniowe - samodzielność i formę własności mieszkania, jego zagęszczenie oraz wyposażenie w urządzenia sanitarno-techniczne - por. I-08, I-09, od II-95 do II-101.

Do tej listy zmiennych - tradycyjnie uwzględnianych w badaniach nad strukturą społeczną - dołączyliśmy nowe. Tak na przykład uwzględniliśmy estymacje respondentów dotyczące alokacji dochodów między dwa rodzaje potrzeb, identyfikowanych przez nazwy: "żywność" i "kultura" (II-109, II-110). Wyróżniliśmy także szereg zmiennych związanych z wtórnym podziałem, a określających indywidualne strategie wzmacniania pozycji konsumpcyjnej. Są to następujące zmienne: podejmowanie dodatkowej pracy (I-80, II-151), korzystanie ze specjalnych uprawnień do zakupu deficytowych dóbr (I-W-13, II-121) i z prywatnej pomocy (II-105), wyjazdy zagraniczne (od I-W-15 do I-W-17, II-124), zakupy w sklepach zakładowych lub za dewizy (I-W-14, I-W-18, II-122).

Ponieważ przedmiotem naszego badania są również psychologiczne aspekty struktury społecznej, wyróżniliśmy zespół zmiennych charak-

teryzujących postrzeganie przez respondenta jego sytuacji materialnej. Znalazły się wśród nich oceny tej sytuacji (I-20, I-21, II-125), wskaźniki odczuwanego napięcia domowego budżetu pieniężnego (II-107, II-108, P-24) oraz indywidualnego budżetu czasu (II-127), oceny warunków mieszkaniowych (II-87), a także wskaźniki psychologicznej elastyczności wydatków na żywność i kulturę względem dochodów (od II-111 do II-114).

Wiele uwzględnionych przez nas zmiennych występuje w "metryczkach" kwestionariuszy różnych badań socjologicznych, w tym prowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej, czy Ośrodek Badania Opinii Publicznej. Przygotowując narzędzia badawcze do naszych badań, w dużej mierze korzystaliśmy z doświadczeń, jakie pojawiły się w toku badań nastawionych na zbieranie informacji o materialnych warunkach bytu. W szczególności warto tu wymienić następujące badania:

- *Warunki życia i potrzeby ludności* (Instytut Filozofii i Socjologii PAN i Główny Urząd Statystyczny, 1974-1975),
- *Warunki życia i potrzeby społeczeństwa polskiego* (Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 1982),
- *Sytuacja materialna rodzin* (Główny Urząd Statystyczny, 1982),
- *Warunki życia i aspiracje społeczeństwa polskiego* (Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 1986).

Odwotywaliliśmy się też do metodologicznych opracowań, w których przedstawione są propozycje pomiaru podstawowych zmiennych charakteryzujących warunki bytu (Szafnicki, 1974; Łapińska, 1974; Lutyńska, 1975; Koniarek, 1975; Daniłowicz i Sztabiński, 1977; Daniłowicz i inni, 1980; Daniłowicz i Sztabiński, 1986). Niektóre pytania - w szczególności dotyczące ocen - zostały zmodyfikowane po pilotażu.

INDYWIDUALNE DOCHODY RESPONDENTA

Treść pytania o indywidualne dochody respondenta była modyfikowana w zależności od ustalonej wcześniej "sytuacji życiowej", w jakiej ów respondent znajduje się. Osoby będące *pracownikami najemnymi* pytaliśmy o kwotę przeciętnych miesięcznych zarobków w głównym miejscu pracy (I-19, II-21A). *Emerytów i rencistów* pytaliśmy o wysokość miesięcznej emerytury lub renty (II-21B). Wreszcie, *osoby pracujące na własny rachunek* pytaliśmy o dochód z własnego gospodarstwa rolnego, czy z własnego zakładu przemysłowego, usługowego lub handlowego (II-21C).

W przypadku zarobków, a także emerytur i rent, prosiliśmy o podanie odpowiednich kwot bez dodatków, czy zasiłków rodzinnych. W konstrukcji pytań korzystaliśmy z uzasadnionych propozycji metodologicznych (Szafrnicki, 1974; Daniłowicz i Sztabiński, 1977), przy czym w przypadku zarobków wybór padł na wersję skróconą, gdyż dostarcza ona nie mniej wiarygodnych informacji niż wersja pełna (Daniłowicz i Sztabiński, 1986). Chcemy jednak podkreślić, że słabsze uzasadnienie metodologiczne ma pytanie o dochody osób pracujących na własny rachunek. Błędy pomiaru dotyczące tej kategorii respondentów mogą być szczególnie duże.

ŁĄCZNY DOCHÓD W GOSPODARSTWIE DOMOWYM

Pomiaru tej kategorii dochodu dokonaliśmy po ustaleniu *liczby osób* oraz *źródeł dochodów* w gospodarstwie domowym (II-94, II-102). Samo pytanie o *poziom miesięcznych łącznych dochodów w gospodarstwie domowym* zadaliśmy w wersji uproszczonej. Podobnie, jak w odniesieniu

do zarobków kierowaliśmy się tu ustaleniem, że bardziej lub mniej szczegółowy sposób pytania o dochody nie ma znaczenia dla stopnia wiarygodności zebranych informacji (Daniłowicz i Sztabiński, 1986).

W odniesieniu do osób utrzymujących się wyłącznie lub po części z rolnictwa, dodatkową kategorią badanego dochodu był poziom rocznego dochodu brutto z gospodarstwa rolnego (I-87, II-R08). Zapis deklarowanej kwoty należy traktować jako odpowiadający zgrubnemu szacunkowi. Wysokość tego dochodu będziemy kontrolować przez zmienne dotyczące wielkości gospodarstwa rolnego, jego rodzaju i wyposażenia w maszyny i urządzenia służące produkcji rolnej.

POSIADANE ZASOBY

Omawiając pomiar posiadanych zasobów skupimy się na przedmiotach trwałego użytku. Zadając pytania na ten temat staraliśmy się nie tylko ustalić liczbę posiadanych rzeczy danego rodzaju, lecz także ich markę, rok nabycia oraz źródło zakupu (II-116, II-120, II-121, II-122). Zebrane informacje będą wykorzystane dla określenia łącznej wartości odtworzeniowej netto posiadanych przedmiotów, jak proponuje Luszniewicz (1972). Wprowadzony miernik wyraża aktualną wartość rynkową przedmiotów uwzględniającą ich zużycie. W celu uzyskania możliwie poprawnej estymacji tej wartości przewidujemy, że wyceny posiadanych przez respondenta przedmiotów dokonają eksperci - pośrednicy kupna i sprzedaży rzeczy używanych.

W naszych badaniach oparliśmy się także na subiektywnym odczuciu respondenta dotyczącej wartości jego zasobów. Prośiliśmy go, aby podał

on wartość rynkową posiadanych przedmiotów trwałego użytku (II-117) oraz wartość rynkową mebli w mieszkaniu (II-115). Oczywiście chodziło nam o zgrubne szacunki, które mogą być traktowane jako wskaźniki subiektywnej oceny poziomu zagospodarowania materialnego. W jakim stopniu te wskaźniki odbiegają od bardziej obiektywnej miary konstruowanej w oparciu o oceny ekspertów - jest ważnym pytaniem metodologicznym. Równie ważnym problemem jest rzetelność udzielanych informacji w zakresie dóbr trwałego użytku, co w przypadku wybranych wskaźników będziemy mogli sprawdzić na podstawie porównań odpowiedzi z wywiadu kwestionariuszowego i ankiety pocztowej (por. II-116, II-118 i P-28).

WARUNKI MIESZKANIOWE

Informacje, które zdecydowaliśmy się zbierać o warunkach mieszkaniowych respondenta i członków jego gospodarstwa domowego znacznie wykraczają poza zestaw danych zwykle stosowany w badaniach nad strukturą społeczną (Łapińska, 1974). Pytania uwzględnione w naszych badaniach dotyczą liczby izb w mieszkaniu (I.W-08C-D, II-95) i innych pomieszczeń (II-96), powierzchni mieszkania (I.W-08A-B, II-97), samodzielności mieszkania (II-98), typu budynku, w którym znajduje się mieszkanie (II-100), wyposażenia mieszkania (II-99.1-2), stosunku prawnego do mieszkania (II-101). Uzyskane informacje mają służyć zarówno konstrukcji globalnych indeksów standardu mieszkaniowego, jak i jakościowej analizie uprzywilejowania i upośledzenia w tym ważnym wymiarze zróżnicowania społecznego. Dotychczas mało wiadomo na temat wiarygodności informacji uzyskiwanych od respondentów na temat ich warunków mieszkani-

wych (por. Daniłowicz i Sztabiński, 1986). Sądzymy jednak, że błędy nie mają charakteru kumulacyjnego i w konstrukcji globalnych indeksów można je będzie traktować jako błędy losowe.

Pytania dotyczące obiektywnych warunków mieszkaniowych uzupełniliśmy pytaniami o ich subiektywną ocenę (I.W-10, I.W-11, II-87, II-88), a także o pewne elementy polityki mieszkaniowej (I.W-05 do I.W-07). Odpowiedzi na te pytania przypuszczalnie obciążone są podobnymi błędami, jak odpowiedzi na większość pytań o opinie.

INNE ZMIENNE

Położenie społeczne jednostki w dużej mierze zależy od kontekstu stosunków społecznych, w które jednostka jest uwikłana. W naszych badaniach zastosowaliśmy nowe narzędzie badawcze, które ma na celu odpowiedzieć na pytanie "kto komu pomaga" w ważnych sprawach życiowych. Blok pytań na ten temat (I-49 do I-50K) uwzględnia szczegółowe informacje o dwóch osobach, którym respondent pomaga, oraz o dwóch osobach, które pomagają respondentowi. W przypadku warunków materialnych uwzględniliśmy też pomoc rodzinną w postaci międzygeneracyjnego transferu dóbr (I.W-19).

PYTANIA RETROSPEKTYWNE

W wielu pytaniach kwestionariuszy badań "Struktura społeczna I" i "Struktura społeczna II" umieściliśmy pytania, które odnoszą się do określonego przedziału czasu - w szczególności roku (np. czy w ciągu

ostatniego roku respondent kupował coś w Pewexie, I-W-17), pięciu lat (np. czy respondent w ostatnich pięciu latach był za granicą, II-124), czy dziesięciu lat (np. czy w odczuciu respondenta jego warunki mieszkaniowe są obecnie lepsze niż przed dziesięciu laty, II-88). Stosowanie tego rodzaju pytań zakłada, że respondent *pamięta* pewne własne zachowania lub stany rzeczywistości, jakie *w danym okresie czasu* miały miejsce lub zaszły. Jest to jedna z form pytań retrospektywnych, w odpowiedzi na które mogą powstawać błędy wynikające nie tyle z całkowitego braku pamięci własnych zachowań lub stanów rzeczywistości, co z mylnego przekonania, że zaszły one w innym w okresie niż ten, który pytanie specyfikuje. Z podręczników metodologii wiadomo, że ta forma pytań powinna dotyczyć tylko takich spraw, których lokalizacja w z góry zadanych okresach czasu na ogół nie nastrocza ludziom kłopotów. Nasze przekonanie, że to kryterium jest spełnione opieramy na doświadczeniach pilotażowych.

Inną formą pytań retrospektywnych są pytania o to, *kiedy* – w kategoriach *czasu historycznego* lub *czasu biograficznego* – zaszły jakieś zdarzenia. Przykładem pytania sformułowanego w kategoriach czasu historycznego jest pytanie o to, w którym roku respondent rozpoczął pracę na obecnym stanowisku (II-10), zaś przykładem pytania sformułowanego w kategoriach czasu biograficznego jest pytanie o to, ile respondent miał lat, gdy rozpoczął swą pierwszą pracę (II-13). Chcemy podkreślić, że w każdym pytaniu retrospektywnym staraliśmy się stosować taki wymiar czasu, który jest bardziej naturalny w swobodnej rozmowie. Jest oczywiste, że znając rok urodzenia respondenta (II-146) oba wymiary czasu stają się wzajemnie przekładalne.

Realizowane przez nas badania cechuje dążenie do wzbogacenia zestawu *danych charakteryzujących rodziny pochodzenia* respondentów, co jest zgodne z tendencjami, jakie można obserwować w badaniach nad uwarstwieniem społecznym prowadzonych w innych krajach. Wczesne doświadczenia życiowe związane z wychowywaniem się w określonych typach rodzin rzutują na cechy osobowości jednostek i wyznaczają sposoby funkcjonowania tych jednostek w społeczeństwie. Chcąc wniknąć w ten mechanizm w kwestionariuszach badań "Struktura społeczna I" i "Struktura społeczna II" umieściliśmy nie tylko standardowe pytania o zawód ojca respondenta, gdy ów respondent miał 14 lat, ale o wiele innych danych odnoszących się do tego okresu: czy wówczas mieszkał z obojgiem rodziców (II-46A), jakie miał wtedy warunki mieszkaniowe (II-47), czy chodził do kościoła (II-131A). Takie dane uzupełnione są danymi bardziej "miękkimi", a dotyczącymi odczuć respondenta w związku z zachowaniami się dorosłych w okresie jego dorastania (II-50). Zdajemy sobie sprawę, że użycie tych "miękkich" danych w analizach mających ustalić wpływ doświadczeń socjalizacyjnych na dalsze losy jednostek wymaga szczególnej ostrożności, gdyż dane te tylko pośrednio odzwierciedlają stan faktyczny z przeszłości.

Uzupełnienie charakterystyk rodzin pochodzenia respondentów o informacje dotyczące przebiegu karier braci i siostr wynika z przekonania, że w analizie procesów ruchliwości społecznej rodzina jest równie ważną jednostką obserwacji jak jednostka. Z metodologicznego punktu widzenia respondent udzielając odpowiedzi na pytania o przebieg karier braci i siostr występuje w roli informatora o cechach osób mu bliskich.

CECHY INNYCH OSÓB

W naszych badaniach wiele spośród zadanych respondentom pytań dotyczyło bliskich im osób, takich jak: *ojciec* (I-64 do I-65A, II-37, II-38, II-44, II-53), *współmałżonek* (II-57, II-94A, II-R06), *dziadek* (II-54 do II-55), *najstarsze z rodzeństwa* (II-40 do II-42), *pozostali członkowie gospodarstwa domowego* (II-94, II-R06), *osoby pomagające i wspomagane* (I-49 do I-52), *najbliższy znajomy* (II-61 do II-66). Zadając te pytania chodziło nam o odtworzenie kontekstu społecznych stosunków, w jakie respondent jest aktualnie uwikłany lub był uwikłany w ustalonych okresach życia. Zgodnie z założeniami projektu badawczego, jako cechę pozwalającą najtrafniej odtworzyć położenie społeczne wymienionych osób przyjęto zawód. W każdym przypadku zdobywano informacje pozwalające ustalić stopień pokrewieństwa z respondentem, a w niektórych przypadkach pytano dodatkowo o wiek, wykształcenie i miejsce zamieszkania.

Wśród metodologów brak jest zgody co do tego, w jakim stopniu dane uzyskiwane od respondentów o cechach bliskich im osób obarczone są większymi błędami niż dane o tych samych cechach, ale odnoszące się wprost do respondentów. Sądząc z doświadczeń w innych krajach, informacje dotyczące zawodu i wykształcenia ojca można w badaniach surveyowych traktować jako równie wiarygodne, jak informacje dotyczące tych samych cech respondentów (Blau i Duncan, 1967; Bielby, Hauser i Featherman, 1978). Jednakże niektórzy badacze przestrzegają przed nadmiernym zaufaniem do informacji dotyczących cech położenia

społecznego rodziców, przytaczając niskie wartości współczynników rzetelności pomiaru (Jencks, 1979). W odniesieniu do naszego kraju Daniłowicz i Sztabiński (1986) twierdzą, że jakość pomiaru wykształcenia współmałżonka jest podobna, jak w przypadku respondenta, ale jakość pomiaru zawodu współmałżonka – niższa niż w przypadku respondenta. Według Lutyńskiej (1978) respondenci mają trudności w odpowiedzi na pytanie o wykształcenie oja lub współmałżonka i często starają się odtworzyć wymagane informacje w sposób kontekstowy: podając – na przykład – poziom wykształcenia dostosowując go do roli zawodowej.

Niektóre informacje o bliskich respondentowi osobach zdecydowaliśmy się zbierać za pomocą pytań różniących się formą. Tak na przykład w celu ustalenia wieku raz pytaliśmy o rok urodzenia (ojciec), innym razem o liczbę ukończonych lat (najbliższy znajomy), a jeszcze innym – o jedno bądź drugie (dziadek). Do zróżnicowania formy pytań skłoniły nas wyniki pilotażu, które okazały, że respondenci w przypadku różnych bliskich osób w odmienny sposób odtwarzają poszukiwaną informację. Staraliśmy się wybrać taką formę pytań, która w toku wywiadu wydawać się mogła najbardziej naturalną.

INFORMACJE O FAKTACH "OBIEKTYWNYCH" I ZWIĄZANE Z NIMI OPINIE

W naszych badaniach poza pytaniami dotyczącymi podstawowych cech społeczno-demograficznych, warunków bytu, czy cech osób bliskich, stosowaliśmy wiele innych pytań, które miały na celu uzyskanie wiedzy o

różnych fragmentach rzeczywistości, jej rozmaitych stanach i przejawach. Uzyskane od respondenta wypowiedzi na temat konkretnych zdarzeń i sytuacji można podzielić na dwie kategorie: (1) relacje o faktach, oraz (2) takie opinie, które o owych faktach pozwalają wnioskować pośrednio. Choć w przypadku obu tych kategorii zawarta jest pewna doza subiektywizmu, to w pierwszej jest niewątpliwie mniejsza niż w drugiej. Przyjmujemy jednak, że obie mogą dostarczać informacji o ekstraspekcyjnym – "obiektywnym" – charakterze. Ogólnie, omawiana grupa zmiennych dotyczy takich informacji, jak:

- sytuacja pracy, a ściślej - pewne cechy i warunki procesu pracy (I-10 do I-14, I-23, I-24, I.T-24 do I.T-25A, II-15, II-16 do II-18, II-22, II-23, II-75, II-78, II-78A, II-78B);
- wpływ na bieg niektórych spraw w zakładzie pracy (I-19A do I-19C, II-19A do II-19C);
- doświadczenia z instytucjami życia publicznego na postawie kontaktów respondenta przy okazji załatwiania rozmaitych spraw życiowych (II-80 do II-84).

Wypowiedzi w tych kwestiach są uzyskiwane drogą zadawania pytań bądź zamkniętych, bądź otwartych, czy też obu ich rodzajów łącznie. Ze względu na tok analiz, wypowiedzi te będą wykorzystywane na jeden z następujących sposobów: (1) jako bezpośredni wskaźnik badanego stanu rzeczy, a więc w sensie dosłownym, (2) jako pośredni wskaźnik pewnej sytuacji, a zarazem podstawa inferencji o jakimś stanie rzeczy, oraz (3) jako kontrolny wskaźnik wobec innej wypowiedzi relacjonującej stan faktyczny. Ta wielorakość funkcji implikuje, że odpowiedź na to samo pytanie może być różnie traktowana - zależnie od kontekstu badawczego.

ZMIENNE PSYCHOLOGICZNE

Zmiennym charakteryzującym stany psychologiczne i treści świadomości jednostek odpowiada kilkanaście sekwencji pytań, które wypełniają znaczne partie każdego z zastosowanych przez nas kwestionariuszy. W odróżnieniu od typowych sondaży opinii publicznej w naszych badaniach rzadko mamy do czynienia z sytuacją, w której odpowiedź na "psychologiczne" pytanie kwestionariusza można utożsamić z definicyjnym wskaźnikiem badanej cechy. Wyłożone w rozdziale I założenia naszego projektu sprawiają, że odpowiedzi na pojedyncze pytania o poglądy i opinie tylko w szczególnych przypadkach będą przez nas traktowane jako przejaw dyspozycji jednostki do spraw explicite w tych pytaniach poruszonych. Na ogół przyjmujemy *psychometryczne podejście* do opracowywania zmiennych psychologicznych, w którym na podstawie odpowiedzi na szereg pytań wnioskuje się o pewnych stanach "ukrytych". Wówczas, analogicznie do testów w psychologii, tworzone zmienne traktuje się jako wielowymiarowe konstrukty o złożonych strukturach wskaźników.

Dzieląc ogół pytań "psychologicznych" na pewne segmenty warto wyodrębnić następujące sfery tematyczne: (1) poglądy polityczne związane ze świadomością klasową, (2) aspekty osobowości społecznej, (3) ocenę różnych aspektów pozycji społecznej i autoidentyfikację, (4) percepcję struktury i ruchliwości społecznej, (5) postawy wobec podziału dóbr, (6) inne postawy, opinie i wartości. Prawie każda z tych sfer tematycznych jest oparta o narzędzia badawcze wykorzystywane już w innych badaniach, ale zawiera także propozycje nowe, które mogą wejść do dorobku socjo-

logii tylko wtedy, gdy potrafimy okazać ich przydatność. W dalszych uwagach chcemy zwrócić uwagę na walory i braki przyjętych przez nas rozwiązań.

POGLĄDY POLITYCZNE ZWIĄZANE ZE ŚWIADOMOŚCIĄ KLASOWĄ

Psychologicznie rozumiana *świadomość klasowa* jest uważana – z jednej strony – za konstrukt o definitywnie określonej zawartości, obejmujący takie elementy, jak poczucie wspólnoty położenia, popieranie interesów członków własnej klasy, czy wiara w to, że konflikt klasowy obejmuje całość panujących stosunków społecznych i zadecyduje o kształcie przyszłego, alternatywnego porządku (por. np. Hazelrigg, 1973). W tym ujęciu zakłada się, że główne elementy świadomości klasowej związane są – jeśli nie przyczynowo, to korelacyjnie – z opcjami na rzecz różnych programów politycznych.

Ale świadomość klasowa jest także uważana – z drugiej strony – za konstelację tych wszystkich przekonań, których wyznawanie wyróżnia członków danej klasy społecznej z otoczenia. W tym drugim ujęciu, świadomość klasy i związane z nią poczucie odrębności nabierają znaczenia, gdy dotyczą głębokich i trwałych cech mentalnych odzwierciedlających taką reprodukcję duchową, która integruje członków klasy społecznej i czyni z nich grupę interesu.

W obu ujęciach, świadomość klasowa nie jest redukowalna do *poglądów politycznych* członków klas społecznych, ale w obu – poglądy te odgrywają ważną rolę. Gdy do kwestionariuszy naszych badań włączaliśmy pytania dotyczące poglądów politycznych (I-29 do I-40, I-48, II-30, II-31, II-128) to głównie z myślą o analizie odpowiedzi w kontekście świadomości klasowej. Część tych pytań została zaadaptowana do naszych

potrzeb z kwestionariuszy innych badań, w tym badań prowadzonych równoległe w innych krajach.

ASPEKTY OSOBOWOŚCI SPOŁECZNEJ

Podstaw do określenia różnych aspektów *osobowości społecznej* dostarczają werbalne reakcje badanych jednostek na slogany ujęte w pytaniach I-41 do I-44 oraz II-31. Niezbędne uzupełnienie stanowi test "charakteru społecznego jednostki" oparty na pytaniach I.T-05 do I.T-20, II-33. Oba narzędzia badawcze zostały opracowane specjalnie do tych badań i tylko nieliczne spośród składających się na nie pytań były wcześniej stosowane. Kryterium celowości użycia poszczególnych pytań stanowiła nie tylko intuicja – szczególnie ważna w pracy nad konstrukcją takich narzędzi – ale także ocena efektów uzyskiwanych w kolejnych fazach procesu badawczego, obejmujących: zwiad, pilotaż i badanie wstępne.

Opracowanie rezultatów będzie w tym przypadku oparte na analizie czynnikowej. Analiza ta powinna doprowadzić do skonstruowania skal niektórych cech osobowościowych – takich, jak kolektywizm, czy autonomia. Niezależnie od tego, wyniki analizy czynnikowej powinny ułatwić dokonanie typologii głównych odmian osobowości społecznej.

W prowadzonych analizach zamierzamy poddać kontroli "styl reagonowania" respondentów – skłonność do potakiwania lub zaprzeczania niezależnie od treści konkretnego pytania – co być może wywoła konieczność dokonywania wyborów między poszczególnymi transpozycjami skal, czy wariantami typów. Wybory takie zdają się być czymś nieuniknionym w przypadku problematyki, której rzetelna inkorporacja do socjologii klas i warstw społecznych wymaga gruntownych zabiegów eksploracyjnych.

OCENA RÓŻNYCH ASPEKTÓW POZYCJI SPOŁECZNEJ I AUTOIDENTYFIKACJA

W omawianych badaniach znaczna część problematyki poświęcona jest wyznacznikom subiektywnej lokacji jednostek w strukturze społecznej. W naszym ujęciu problematyka ta koncentruje się wokół trzech pytań:

- (1) Jak badani oceniają własną pozycję społeczną w różnych wymiarach nierówności społecznych?
- (2) Jakie czynniki postrzegane są przez badanych jako ważne w wyznaczaniu miejsca człowieka w społeczeństwie?
- (3) Z jakimi grupami społecznymi badani identyfikują się i na jakiej czynią to podstawie?

W związku z pierwszym pytaniem badawczym chcemy zwrócić uwagę, że – jak dowiodły tego dotychczasowe analizy – posługując się odpowiedziami na pytanie o *ocenę ogólnej pozycji społecznej* (II-32) i odpowiedziami na pytania o ocenę poszczególnych elementów tej pozycji, uzyskuje się odmienne korelacje z faktycznym położeniem jednostek w strukturze społecznej (Słomczyński i Kacprowicz, 1987). W naszych badaniach uwzględniliśmy różne aspekty własnej sytuacji respondenta na tle sytuacji innych osób: wpływ na sprawy zakładu pracy (I-17, I-18), dochody z pracy (I-20, I-21), prestiż wykonywanego zawodu (I-26, I-27), sytuację mieszkaniową (I.W-09, I.W-10). Pytania kwestionariusza zadawane są w nowej formie, która umożliwia ilościową relatywizację oceny pozycji respondenta do jego wyobrażeń o pozycji innych osób – formie, która ma przezwyciężyć pewne trudności interpretacyjne (Słomczyński i Kacprowicz, 1987).

Drugie pytanie badawcze nawiązuje do tych studiów empirycznych, w których przedmiotem zainteresowania są *kryteria zróżnicowania społe-*

cznego funkcjonujące w świadomości potocznej. Zaproponowaliśmy tu nową formę pytania, uwzględniając czternaście kryteriów, które potencjalnie mogą wpływać na miejsce jednostki w społeczeństwie (I.W-12).

Trzecie pytanie badawcze zostało zoperacjonalizowane zgodnie z wypracowaną już praktyką (Mach, 1987). Zastosowane pytania kwestionariusza zostawiają respondentowi dużą swobodę w zakresie wyboru grup *samoidentyfikacji* (I.T-17 do I.T-18). Szczególny aspekt samoidentyfikacji stanowi samoidentyfikacja klasowa (L-68B).

PERCEPCJA STRUKTURY I RUCHLIWOŚCI SPOŁECZNEJ

Zróżnicowane sposoby indagacji mającej na celu uzyskanie informacji o potocznej percepcji struktury społecznej stanowią odzwierciedlenie bogatej tradycji prowadzonych w Polsce badań (Sarapata, 1965; Nowak, 1966; Widerszpil, 1973; Słomczyński i Wesołowski, 1973; Zaborowski, 1987; Gadowska, 1987). W naszych badaniach interesujemy się *potoczną percepcją struktury społecznej* w sensie (1) wyróżnianych grup społecznych i relacji między nimi, oraz (2) postrzeganych przywilejów. W obu przypadkach zbieramy bardzo różnorodne materiały. I tak, w kwestionariuszach naszych badań umieściliśmy pytanie o definicję klasy społecznej (I.T-20), o to, jakie respondent wyróżnia klasy, warstwy i grupy społeczne (I.T-20, L-68A) i czy sądzi on, że między różnymi grupami ludzi istnieją konflikty (I.T-21, L-68C).

Staraliśmy się również uchwycić percepcję jednostek dotyczącą ruchliwości społecznej. Operacjonalizacja pytań w tym zakresie (I-51 do I-53) jest zbliżona do tej, jaką zastosowano już w badaniach w naszym kraju i co do której zaproponowano kierunki analiz empirycznych (Krauze i

Słomczyński, 1986). Z doświadczeń pilotażowych wiadomo jednak, że proponowane pytania sprawiają kłopot części respondentom - zwłaszcza tym, którzy nie mają wprawy w myśleniu w kategoriach liczb względnych. Będzie to limitować skalę możliwych analiz.

Szczególnym elementem wizji struktury społecznej są *oceny prestiżu zawodów*. Do badania tych ocen zastosowaliśmy standardowe narzędzia (I-25) wypróbowane we wcześniejszych sondażach opinii publicznej (Sarapata i Wesołowski, 1962; Pohoski, Słomczyński i Wesołowski, 1976). Poszliśmy jednak o krok dalej i staraliśmy się także włączyć nowe pytanie, dotyczące relacyjnego aspektu prestiżu (I-28). Pytanie to ma strukturę pytania hipotetycznego i ciąży na nim wszystkie wady tego typu pytań. Skutki najważniejszej z tych wad - którą jest zróżnicowane rozumienie treści pytania w zależności od osobistych doświadczeń jednostek - mogą być niwelowane przez dogłębną analizę materiału, uwzględniającą wiele zmiennych kontrolnych.

POSTAWY WOBEC PODZIAŁU DÓBR

W kwestionariuszach naszych badań wiele pytań dotyczy egalitaryzmu, sprawiedliwości dystrybucyjnej i polityki cenowej (I-22, II-91, II-92, I.T-26, I.T-27, II-25, II-26, P-05 do P-12, II-27, II-126, P-21, II-89 do II-90, I-47, II-36). W przypadku egalitaryzmu ważnym zadaniem badacza jest poszukiwanie specyficznych znaczeń samego pojęcia, wspólnych dla szerokich odłamów społeczeństwa, a zarazem związanych ze szczególnym układem preferencji co do sposobu podziału dóbr. Rezultaty jednego z wcześniejszych badań (Zaborowski, 1988) sugerują występowanie co najmniej dwóch ważnych odmian odmian egalitaryzmu -

"ascetycznego" i "opiekuńczego". Uchwycenie tych - i być może innych - odmian egalitaryzmu wydaje się szczególnie użyteczne w kontekście problematyki redystrybucji dochodów - problematyki intensywnie rozwijanej w innych krajach (por. np. Kluegel i Smith, 1986)

W kwestionariuszach naszych badań umieściliśmy pytania, które powinny dostarczyć materiału do ujęcia problematyki egalitaryzmu od wielu stron - również w powiązaniu z sprawiedliwością dystrybucyjną i polityką cenową. Niektóre z tych pytań zostały użyte po raz pierwszy i sprawdzenie ich wartości jako narzędzi badawczych będzie wymagać szczegółowych analiz.

INNE POSTAWY, OPINIE I WARTOŚCI

W badaniach naszych uwzględniliśmy też pytania dotyczące wielu innych sfer świadomości jednostki - takich, jak preferowane pola aktywności życiowej (II-129), pożądane cechy dziecka (II-52), stereotypy "człowieka nowoczesnego" (P-18 do P-20)¹, a nawet poglądy w kwestiach eschatologicznych (II-34, II-35). Niektóre z tych pytań są modyfikacją pytań zastosowanych w innych badaniach, w szczególności prowadzonych w USA przez National Opinion Research Center i National Institute of Mental Health. Włączyliśmy je do naszych badań ze względu na możliwe porównania międzykrajowe dotyczące oddziaływania położenia jednostki w strukturze społecznej na pewne istotne zmienne psychologiczne. W przypadku pytań o pożądane cechy dziecka będziemy mogli zweryfikować przydatność tego narzędzia badawczego na ogólniejszej populacji niż to dotychczas czyniono (Kohn i Schooler, 1984; Słomczyński i Kohn, 1987).

¹ Pytania te opracował dr Paweł B. Sztabiński.